

**Universitatea din București
Facultatea de Drept**

Teză de doctorat

Dialogul dintre tribunalele constituționale și Curtea de Justiție a Uniunii Europene

- REZUMAT -

**Coordonator științific:
prof. univ. dr. Ștefan Deaconu**

**Student doctorand:
Dragoș Alin Călin**

București, 2018

I. Aspecte generale referitoare la cercetarea fundamentală realizată

1. Actualitatea temei

Mecanismele de cooperare antrenând tribunalele constituționale ale statelor membre și Curtea de Justiție a Uniunii Europene au devenit extrem de interesante din punct de vedere științific, mai ales în privința drepturilor fundamentale, consolidate cu ajutorul Cartei Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene, o garanție suplimentară pentru cetățenii statelor membre ale Uniunii Europene, dar care a determinat uneori limitarea efectelor hotărârilor tribunalelor constituționale, ca urmare a aplicării directe a dreptului Uniunii Europene.

În consecință, este necesară și utilă abordarea științifică a dialogului între tribunalele constituționale ale statelor membre și Curtea de Justiție, în lipsa unor lucrări ample în spațiul juridic al Uniunii Europene, o expunere de ansamblu a acestui fenomen lovindu-se de dificultatea cercetării a zeci de mii de hotărâri ale tribunalelor constituționale, respectiv Curții de Justiție, permisă în ultimii ani prin intermediul bazelor de date electronice dezvoltate în Europa.

Prezenta cercetare este importantă și deoarece normele de drept al Uniunii Europene și jurisprudența Curții de Justiție nu mai pot fi ignorate de tribunalele constituționale, cel puțin în ceea ce privește protecția drepturilor fundamentale, deși relația dintre CJ și tribunalele constituționale rămâne una sensibilă. În caz contrar, riscurile pot fi majore, inclusiv în planul răspunderii delictuale pentru unii judecători constituționali.¹

2. Originalitatea și scopul tezei doctorale

Tribunalele constituționale au jucat un rol cheie în proiectarea spațiului juridic european, în reglementarea relațiilor dintre dreptul național și dreptul Uniunii Europene, în abordarea chestiunilor constituționale sistemice ale integrării în Uniunea Europeană, precum și în constituționalizarea Europei, prin dezvoltarea unui patrimoniu constituțional european comun, cel mai vizibil fiind în domeniul protecției drepturilor fundamentale, în care **tribunalele constituționale naționale ar trebui să fie văzute drept aliați naturali ai Curții de Justiție a Uniunii Europene.**

Așadar, raporturile tribunalelor constituționale ale statelor membre ale Uniunii Europene cu CJUE pot fi abordate în ideea unei cooperări firești, pe baza unor valori comune, asigurând legătura între două ordini juridice distincte.²

Caracterul original al acestei lucrări îl reprezintă tocmai extragerea unor tendințe jurisprudențiale (într-o abordare proprie, distinctă de simpla prezentare clasică a unor hotărâri, teza efectuând un amplu inventar jurisprudențial), dar și instituționale,

¹ Astfel, prin hotărârea *Tribunal Supremo* din 23 ianuarie 2004, judecătorii *Tribunalului Constituțional din Spania* au fost găsiți civilmente responsabili pentru prejudiciul cauzat unei persoane, pentru că au declarat inadmisibil un *recurso de amparo*, refuzând să se pronunțe cu privire la cererea de protecție a drepturilor fundamentale, fiind obligați la plata de despăgubiri în cuantum de câte 500 de euro fiecare. S-a apreciat că răspunderea judecătorilor Curții Constituționale poate fi reținută numai în conformitate cu legislația ordinară a răspunderii delictuale, în temeiul art. 1902 din Codul civil, regimul legal al răspunderii judecătorilor de la instanțele ordinare neaplicându-se membrilor Curții Constituționale. A se vedea și CJ, cauza *Köbler*, C-224/01, hotărârea din 30 septembrie 2003, EU:C:2003:513.

² A se vedea *M. Bobek*, Consecințele mandatului european al instanțelor de drept comun asupra statutului curților constituționale, în RRDE nr.1/2012, p.44.

necesare pentru explicarea dialogului între judecătorii constituționali naționali și cei ai Curții de Justiție a Uniunii Europene. Cum o analiză exhaustivă este aproape imposibilă, lucrarea este axată pe două chestiuni centrale, respectiv raportul între norme (naționale și ale Uniunii Europene) și raportul între jurisdicții (tribunalele constituționale ale statelor membre și Curtea de Justiție), elementele reținute servind cel mai bine obiectivelor lucrării, respectiv descoperirii certitudinilor ori a necunoscutelor unui proces continuu de negociere judiciară.

Scopul lucrării este acela de a aborda din multiple perspective formele clasice ale dialogului (citarea jurisprudenței ori punerea în aplicare a dreptului Uniunii Europene, inclusiv procedura trimiterii preliminare), tocmai în ideea facilitării acestuia, fapt care ar presupune, pe lângă conduita actorilor săi, eventuale modificări ale Tratatului de Funcționare a Uniunii Europene.

3. Metodologia de cercetare utilizată

Instrumentele de cercetare utilizate nu s-au limitat la jurisprudența tribunalelor constituționale ale statelor membre și a Curții de Justiție a Uniunii Europene, ci au cuprins și legislația primară și secundară a Comunităților Europene/Uniunii Europene, jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului, legile fundamentale ale statelor membre, literatura de specialitate, sute de volume și mii de articole relevante, accesate prin intermediul bazelor de date puse la dispoziție de Universitatea din București, în cadrul programului de cercetare doctorală.

S-au aplicat mai multe metode calitative de cercetare aprofundată în domeniul științelor juridice, între care *metoda critic-comparativă*, *metoda logică*, *metoda istorică* sau *metoda deductiv-intuitivă*. Spre exemplu, *metoda critic-comparativă* a urmărit raportul între ordinele juridice naționale și ordinea juridică a Uniunii Europene, *metoda logică* a fost folosită în sintetizarea opiniilor doctrinare, *metoda istorică* a fost utilizată în analiza evoluției jurisprudențiale ori a unor noțiuni fundamentale pentru cercetare, iar *metoda deductiv-inductivă* a urmărit reconstrucția unor noțiuni și fenomene juridice, atât la nivelul Uniunii Europene, cât și la nivelul statelor membre.

Pe lângă cercetarea propriu-zisă și sfaturile extrem de utile ale comisiei de îndrumare a studiilor doctorale, prezenta lucrare utilizează răspunsurile oferite de A. Albi, L.M.F. Besselink, C. Boutayeb, G. de Búrca, L. Burgogue-Larsen, N. Colneric, O. Dörr, P. Kovács, K. Krüma, G. Lübbe-Wolff, B. Mathieu, F.C. Mayer, R. Mehdi, F.-X. Millet, F. Pereira Coutinho, J. Salminen, A. Vosskuhle, J.H.H. Weiler și P.G. Xuereb, profesori și judecători consacrați, care au acceptat interviurile realizate în cadrul proiectului *”Dreptul Uniunii Europene și tribunalele constituționale ale statelor membre. Interviuri”*, derulat de Asociația Română pentru Drept și Afaceri Europene, volumul fiind publicat de Editura Universitară din București, în anul 2015.

II. Conținutul tezei doctorale

1. Structura tezei doctorale

Lucrarea are patru capitole, împărțite în secțiuni, iar acestea din urmă în subsecțiuni.

Primul capitol analizează premisele dialogului, respectiv raportul dintre ordinea juridică națională și ordinea juridică a Uniunii Europene, dezvăluind aspecte conceptuale privind Uniunea Europeană și ordinea sa juridică, prioritatea absolută și

necondiționată a dreptului Uniunii Europene, precum și receptarea dreptului Uniunii Europene în ordinea juridică a statelor membre, teoriile constituționale ale monismului (statul optează pentru dreptul internațional) respectiv dualismului (statul insistă pe propria suveranitate), astăzi poate desuete, inutile și disfuncționale, fiind îmbrățișate și cu privire la dreptul Uniunii Europene. În prezent există o concurență a unei pluralități de ordini juridice (pluralismul juridic) sau măcar o complementaritate a acestora. Cercetarea a cuprins textele tuturor legilor fundamentale ale statelor membre ale Uniunii Europene, unele menționând expres limitarea suveranității naționale, iar altele fixând expres limite ale integrării europene ori reafirmând suveranitatea Constituției cu privire la integrarea supranațională.

Capitolul al doilea al lucrării se concentrează, mai întâi, asupra tribunalelor constituționale din statele membre și a competențelor acestora, existând diferențe între state în ceea ce privește controlul de constituționalitate, exercitat fie pe model kelsenian (european), fie pe model american. Noțiunea de tribunal constituțional este utilizată, în acest context, cu referire doar la curțile *kelseniene*, organe speciale și specializate, excluzând din prezenta cercetare curțile supreme de justiție sau cele ordinare, ce efectuează, în anumite state, controlul de constituționalitate. Judecătorul constituțional național nu are o poziție, în principiu, egală celui al Curții de Justiție, însă tribunalele constituționale nu puteau rămâne în afara dreptului Uniunii Europene, normele acestuia, obligatorii pentru toate jurisdicțiile naționale, inclusiv cele constituționale, fiind utilizate, cu precădere, cu ocazia realizării controlului de constituționalitate, dar și în exercitarea altor competențe.

Fără a fi în prezența unui veritabil dialog între tribunalele constituționale și Curtea de Justiție, ci având în vedere exclusiv utilizarea normelor dreptului primar și ale dreptului derivat al Uniunii Europene, prezintă o importanță deosebită posibila interpretare a dreptului primar efectuată de tribunalele constituționale ale statelor membre (respectiv influența priorității absolute și necondiționate a dreptului Uniunii Europene), controlul constituțional al normelor interne de transpunere a directivelor, dar și demersul simultan vizând conformitatea unei legi naționale atât cu Constituția, cât și cu dreptul Uniunii Europene, permis cu condiția de a nu împiedica toate celelalte instanțe naționale să își exercite facultatea ori să își îndeplinească obligația de a efectua trimiteri preliminare la Curtea de Justiție.

Fără îndoială, și rolul Curții de Justiție a Uniunii Europene în asigurarea priorității dreptului Uniunii Europene este esențial, iar procedura specială a trimiterii preliminare este fundamentală pentru garantarea aplicării uniforme a dreptului său și a evitării unor interpretări divergente, în raport de tradițiile juridice proprii ale fiecărui stat membru. Astfel, al treilea capitol al lucrării fixează practic ideea tezei, cercetând unele forme ale dialogului între tribunalele constituționale și Curtea de Justiție, în special utilizarea jurisprudenței Curții de Justiție (cu ocazia realizării controlului de constituționalitate ori în exercitarea altor competențe), respectiv formularea unor trimiteri preliminare de tribunalele constituționale.

2. Concluziile tezei doctorale

Receptarea dreptului Uniunii Europene în ordinea juridică a statelor membre a generat reafirmarea teoriilor constituționale clasice referitoare la raporturile dintre dreptul intern și dreptul internațional: *monismul* (normele internaționale sunt

recunoscute în legile fundamentale drept izvor autonom pentru dreptul intern; dreptul internațional primează asupra dreptului intern, voința comună a ansamblului de state fiind superioară celei individuale a fiecărui stat), respectiv *dualismul* (normele internaționale devin parte a ordinii juridice naționale doar prin încorporarea constituțională, așadar, pentru a avea efect în dreptul intern, tratatul internațional trebuie să fie ratificat). Totodată, ideea că statele membre nu mai sunt suverane, neputând fi ordonate ierarhic normele naționale și ale Uniunii Europene, a determinat *pluralismul juridic*.

Deși tendința contemporană este una monistă, respectiv cea mai simplă tehnică de receptare a normei externe, toate aceste teorii par inutile, niciuna neoferind o soluție referitoare la ierarhizarea normelor între ordinele juridice ori la aplicarea unei anumite norme în caz de conflict; mai mult, monismul determină coexistența a mai mult de o ordine juridică, trăsătura distinctivă a „dualismului”,³ care, la rândul său, convine cu greu „logicii imanente a dreptului Uniunii Europene”.⁴ Tipul de integrare a dreptului Uniunii Europene în legislația unui stat membru rămâne o chestiune de opțiune politică (monism pentru statele favorabile dreptului internațional, dualism pentru statele ce își susțin propria suveranitate).

Monismul și dualismul, impuse în coordonatele istorice ale timpului lor, nu mai pot explica de o manieră exhaustivă nici raportul dintre dreptul Uniunii Europene și dreptul intern. Nici măcar pluralismul juridic, un fel de versiune modernă a dualismului, nu este suficient, fundamentându-se numai pe descrierea ordinilor pluraliste. Constituționalizarea dreptului internațional, pe de altă parte, este mai interesată de dezvoltarea substanțială a dreptului internațional în forma normelor constituționale sau a principiilor, iar această situație lasă loc pentru noi teorii care vizează analiza provocărilor actuale, ivite în epoca globalizării.⁵

Într-un „monism de facto”,⁶ prioritatea dreptului Uniunii Europene a fost acceptată fie în temeiul dispozițiilor constituționale proprii, fie prin limitarea la garantarea drepturilor fundamentale (cazul Germaniei). Există legi fundamentale care precizează expres limitarea suveranității naționale (spre exemplu, Franța, Spania), altele stabilesc limite ale integrării europene (Germania, Suedia) sau reafirmă suveranitatea Constituției (Estonia, Letonia, Lituania, Polonia, Ungaria) referitor la integrarea supranațională⁷.

În unele ocazii, însă, tribunalele constituționale au remarcat exercitarea eronată de autoritățile naționale a unei competențe transferate de stat către Uniunea Europeană, în

³ R. Mehdi, în D. Călin (coord.), *Dreptul Uniunii Europene și tribunalele constituționale ale statelor membre*. Interviu, Ed. Universitară, București, 2015, p.264-265.

⁴ C. Boutayeb, în D. Călin (coord.), op. cit., p.49-56. Un alt autor consideră că nu există forma cea mai adecvată de receptare, deoarece „încorporarea la nivel național a dreptului UE este determinată din punct de vedere juridic de anumite norme ale însuși dreptului UE, pe baza efectelor și efectului util al acestuia în ordinea juridică internă a statelor membre.” A se vedea O. Dörr, în D. Călin (coord.), op. cit., p.153-155.

⁵ A se vedea L. Kirchmair, *The Theory of the Law Creators' Circle: Re-Conceptualizing the Monism-Dualism-Pluralism Debate*, în *German Law Journal* Vol. 17 No. 02, 2016, p.179-213.

⁶ F.C. Mayer, în D. Călin (coord.), op. cit., p.238. Interviu a fost publicat și în RRDE nr.1/2016, p.11-18.

⁷ G. Martinico, *Is the European Convention Going to Be 'Supreme'? A Comparative-Constitutional Overview of ECHR and EU Law before National Courts*, *The European Journal of International Law* Vol. 23 no. 2, 2012, p.401-424.

plan opus controlul *ultra vires* fiind exercitat doar dacă *în mod vădit* actele organismelor și instituțiilor europene au avut loc în afara competențelor transferate.

Tribunalele constituționale din statele membre ale Uniunii Europene recurg adesea la normele de drept al Uniunii Europene, fie că sunt primare ori derivate, mai ales în cadrul controlului de constituționalitate, iar uneori, se face apel la aceste norme și în exercitarea altor competențe (recursul *de amparo*, plângerea constituțională, atât cu privire la domeniul de aplicare al Cartei drepturilor fundamentale a Uniunii Europene, cât și referitor la refuzul unor curți supreme de justiție de a efectua trimiteri preliminare la CJ, precum și în cadrul soluționării conflictelor juridice de natură constituțională ivite între autoritățile publice).

Deși teoretic s-ar pune problema unui fel de interpretare a tratatelor, spre exemplu, între data adoptării și data ratificării lor, când nu s-ar putea utiliza procedura trimiterii preliminare, nu se poate vorbi despre o interpretare reală a dreptului primar al Uniunii Europene efectuată de tribunalele constituționale ale statelor membre, acestea neputându-și acorda excesiv libertatea de a aprecia asupra interpretării normei primare, fiind legate de jurisprudența Curții de Justiție.⁸ Totuși, tribunalele constituționale pot "adapta interpretarea dreptului primar la specificul sistemului constituțional intern, având grijă să nu denatureze norma primară",⁹ în raport de natura sa obligatorie în constituția națională.¹⁰

Utilizarea unei norme în cadrul controlului de constituționalitate, ca normă interpusă celei de referință, implică anumite condiții, vizând caracterul suficient de clar, precis și neechivoc al normei (prin ea însăși ori înțeles stabilit de CJ), respectiv circumscrierea unui anumit nivel de relevanță constituțională, astfel încât conținutul normativ să susțină posibila încălcare de legea națională a Constituției. De asemenea, utilizarea normelor de drept al Uniunii Europene de tribunalele constituționale din statele membre ale Uniunii Europene a privit mai cu seamă tratatele și regulamentele, normele care nu sunt obligatorii fiind practic ignorate, existând doar unele simple citări, de multe ori *obiter dictum*.

În cadrul controlului de constituționalitate, tribunalele constituționale din statele membre ale Uniunii Europene (fără a contura diferențe remarcabile între cele din statele vestice și cele din statele estice)¹¹ au oscilat între simpla citare, respectiv constatare a aplicabilității generale, obligativității în toate elementele sale și aplicării directe a regulamentelor în fiecare stat membru și înlăturarea de la aplicare pe motivul contrarietății cu dispozițiile constituționale naționale.

Jurisprudența cercetată indică faptul că o instanță constituțională poate controla validitatea unei dispoziții naționale de transpunere a unei norme de drept al Uniunii Europene, în raport de Constituția internă (inclusiv principiul inerent „identității

⁸ Tribunalul Constituțional din Spania a fost consecvent teoriei conform căreia jurisdicția sa este pur constituțională, iar interpretarea sau aplicarea dreptului Uniunii Europene nu prezintă o natură constituțională. A se vedea, în acest sens, Deciziile nr. 28/1991, nr. 64/1991, nr. 372/1993.

⁹ C. Boutayeb, în D. Călin (coord.), op. cit., p.74-77.

¹⁰ G. Lübke-Wolff, în D. Călin (coord.), op. cit., p.215-216.

¹¹ Aceste diferențe sunt greu de nuanțat, dată fiind experiența semnificativă acumulată de tribunalele constituționale din statele fondatoare sau statele care au aderat în urmă cu foarte mulți ani. O cercetare în paralel ar fi mai mult speculativă, neîndoind că tribunalele constituționale din statele estice având un retard jurisprudențial în raport cu tribunalele constituționale din statele vestice.

constituționale” în cazul Franței sau protecția drepturilor fundamentale), iar nu constituționalitatea actului de drept derivat. O soluție posibilă pentru controlul de constituționalitate direct al reglementărilor din dreptul Uniunii Europene ar ține de o largă autonomie pentru instanțele naționale, ”astfel încât acestea să poată să declare, eventual, normele de drept al Uniunii Europene ca fiind lovite de nulitate atunci când încalcă unele drepturi fundamentale” prevăzute în legile fundamentale naționale.¹²

Prin urmare, asistăm la un control constituțional frecvent al normelor interne de transpunere a directivelor, tribunalele constituționale din statele membre ale Uniunii Europene plecând de la premisa obligativității directivei pentru fiecare stat membru destinat, care își exercită marja de apreciere legată de formă și mijloacele de transpunere. Textele directivelor sunt deseori invocate în motivările tribunalelor constituționale ale statelor membre ale Uniunii Europene, pentru explicarea unor instituții de drept sau a contextului adoptării unor norme.

Utilizarea dispozițiilor Cartei drepturilor fundamentale a Uniunii Europene nu pare a fi una ieșită din comun și nici nu a cunoscut dezvoltări remarcabile, deși dispozițiile au fost invocate chiar și înainte de intrarea în vigoare a Cartei, tocmai ca o expresie a principiilor comune tradițiilor constituționale ale statelor membre, pentru a întări concluzii la care s-a ajuns prin analizarea legilor fundamentale naționale. Anumite instanțe constituționale cumulează conținutul dreptului constituțional național și al Cartei drepturilor fundamentale a Uniunii Europene drepturilor, în vederea aplicării celor mai favorabile dispoziții.

Destule instanțe constituționale au păstrat însă o tradiție independentă, chiar și în interiorul domeniului de aplicare al dreptului Uniunii Europene. Fie că este vorba de jurisdicții speciale și specializate sau de instanțe judecătorești ordinare cu atribuții în materia controlului constituțional, au fost conturate două excepții de la principiul priorității de aplicare a normelor de drept al Uniunii Europene: drepturile fundamentale ce sunt garantate la nivel național, respectiv competențele pe care le are Uniunea.

Un tribunal constituțional a creat principiul „identității constituționale” a statului membru, iar altul a considerat că poate fi transformat conflictul constituțional într-unul între directivă și dreptul primar (*Consiliul Constituțional din Franța*, respectiv *Curtea Constituțională din Belgia*). Alt tribunal constituțional a dezvoltat “*dottrina dei controlimiti*” (*Curtea Constituțională din Italia*), iar un al patrulea a constatat că o dispoziție dintr-un regulament al UE contravine constituției naționale (*Tribunalul Constituțional din Polonia*). A existat și un caz în care o hotărâre pronunțată de Curtea de Justiție a fost declarată act *ultra vires*, socotindu-se că aceasta a depășit competența transferată Uniunii Europene (*Curtea Constituțională din Republica Cehă*). Ultimele două situații au rămas însă izolate, neputând reprezenta o regulă.

Judecătorul constituțional național nu are o poziție, în principiu, egală celui al Curții de Justiție (deși se află ambii pe cea mai înaltă treaptă a sistemului lor judiciar), în

¹² Critică însă în doctrină. A se vedea *F.-X. Millet*, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.330-331. În cazul României, o astfel de soluție ar lăsa fără efect art. 148 din Constituție, inclusiv obligația de a garanta aducerea la îndeplinire a obligațiilor rezultate din actul aderării și prioritatea tratatelor constitutive ale Uniunii Europene, precum și celelalte reglementări cu caracter obligatoriu față de dispozițiile contrare din legile interne. De asemenea, s-ar înfrânge jurisprudența din cauza *Melloni* a Curții de Justiție, care ar trebui să reaprecieze refuzul limitării priorității dreptului Uniunii Europene, în situația în care există drepturi constituționale mai favorabile.

măsura în care normele ordinii juridice a Uniunii Europene sunt obligatorii pentru toate jurisdicțiile naționale, inclusiv cele constituționale. Principiul cooperării loiale, prevăzut de art.4 alin.(3) din TUE, creează obligații clare, inclusiv în sarcina tribunalelor constituționale naționale, cu scopul de a garanta efectul util al oricărei norme a dreptului Uniunii Europene. "Spre deosebire de Imperiul roman, Uniunea Europeană nu este ținută împreună de o armată, ci de drept."¹³

Curtea de Justiție a Uniunii Europene prezintă, mai degrabă, caracterul unui tribunal constituțional *sui generis*, la nivelul Uniunii Europene, iar procedura specială a trimiterii preliminare fiind cheia de boltă a sistemului jurisdicțional al Uniunii Europene, în ideea garantării aplicării uniforme a dreptului său și a evitării unor interpretări divergente, în raport de tradițiile juridice proprii ale fiecărui stat membru. Noțiunea de „instanță”, utilizată de art. 267 TFUE, a fost interpretată autonom de CJ și include și tribunalele constituționale, chiar dacă este posibil ca procedura în fața lor să nu fie întotdeauna contradictorie ori chiar să nu existe un conflict real, în procedurile desfășurate în fața acestora putându-se ridica probleme de drept decisive în soluționarea contenciosului constituțional respectiv.

Dialogul dintre judecătorii constituționali și Curtea de Justiție a Uniunii Europene se manifestă prin:

1) **citarea jurisprudenței** (care pare o tipologie nouă tinzând spre o îmbogățire reciprocă, dar este practic o formă clasică a dialogului);

2) **punerea în aplicare a dreptului Uniunii Europene**, care, în fapt, este mai mult un corolar al obligației de cooperare, impusă prin *procedura trimiterii preliminare*, chiar fără a fi un dialog spontan, spontaneitatea fiind considerată un criteriu esențial al dialogului între judecători;¹⁴

3) **interacțiune la nivel personal** (actuali judecători ai Curții de Justiție sunt foști judecători ai tribunalelor ordinare sau constituționale ori invers);¹⁵

4) **relații instituționale** (participări la conferințe comune, primiri reciproce de delegații oficiale; rețelele judiciare).¹⁶

Jurisprudența Curții de Justiție este preluată și citată frecvent de tribunalele constituționale în cadrul controlului de constituționalitate, ca *argument principal* (de sine stătător, în urma unei sesizări ori din oficiu), *suplimentar* (adițional), *complementar* (pentru a suplini lipsa argumentelor de drept intern) ori *obiter dictum*. De asemenea, este utilizată și în soluționarea unor recursuri *de amparo*, plângeri constituționale ori în

¹³ N. Colneric, în D. Călin (coord.), op. cit., p.128-129.

¹⁴ A se vedea F. Lichere, L. Potvin-Solis, A. Raynouard (coord.), Le dialogue des juges européens et nationaux: incantation ou réalité?, Bruxelles, Bruylant, Coll. «Droit et justice», no.54, 2004, p.26.

¹⁵ Pentru detalii, V. Skouris, The Relationship of the European Court of Justice with the National Constitutional Courts, material disponibil la pagina web http://www.mkab.hu/letoltesek/vassilios_skouris_beszede.pdf [accesată ultima dată la 10.04.2017].

¹⁶ Pe larg, M. Claes, Conectare la rețea. Cu privire la dialogurile din rețelele judiciare europene, în RRDE nr.6/2012, p.32-54; S. Bardutzky, Constitutional Courts, Preliminary Rulings and the "New Form of Law": The Adjudication of the European Stability Mechanism, în German Law Journal, Vol. 16 No. 06, 2015, p.1788-1790. După conferința din martie 2017 de la Luxembourg, a devenit operabilă **Rețeaua Judiciară a Uniunii Europene**, platformă online cu participarea CJUE, a tribunalelor constituționale și a curțile supreme de justiție din statele membre. A se vedea, pentru mai multe amănunte, pagina web https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2017-01/projet_programme_forum_2017_en.pdf [accesată ultima dată la 10.01.2018].

atribuții referitoare la admisibilitatea unui referendum, nu și în cadrul soluționării conflictelor juridice de natură constituțională ivite între autoritățile publice.

Independent de tendința unei "europenizări" (spre exemplu, *Curtea Constituțională a României*, care face referiri până și la studii curente întocmite de direcțiile Comisiei Europene, într-o "largă deschidere la valorile cuprinse în actele și tratatele internaționale") sau de dorința de a-și afirma identitatea națională și propriile repere în contrast cu jurisprudența Curții de Justiție (spre exemplu, *Tribunalul Federal Constituțional din Germania*, *Tribunalul Constituțional din Spania*, *Tribunalul Constituțional din Polonia*, *Curtea Constituțională din Italia*), aceasta din urmă nu mai poate fi ignorată în domeniul de aplicare al dreptului Uniunii Europene (prioritatea de aplicare a dreptului Uniunii Europene și principiul interpretării conforme cu dreptul Uniunii Europene este obligatoriu să fie avute în vedere).

Jurisprudența Curții de Justiție și aceea a tribunalelor constituționale s-au influențat reciproc, conturând evoluția recentă a Uniunii Europene, dar și respectarea drepturilor fundamentale în statele membre. Tribunalele constituționale nu mai interpretează astăzi izolat dreptul constituțional național, realizând comparații cu normele din alte sisteme și luând în considerare jurisprudența altor instanțe similare, iar soluțiile Curții Europene a Drepturilor Omului și Curții de Justiție reprezintă deja repere solide în motivări.

În principiu, pronunțarea unei hotărâri preliminare de Curtea de Justiție poate înclina balanța în favoarea lipsei de cooperare, având în vedere miza unor cauze,¹⁷ imposibilitatea Curții de Justiție de a urma exclusiv jurisprudența unei instanței constituționale și tradițiile constituționale ale unui anumit stat dintre cele 28 membre, deși influențele reciproce nu lipsesc, dar și modalitatea în care tribunalele constituționale sunt practic lăsate fără autonomie de decizie, iar caracterul propriu al metodelor de interpretare ale Curții de Justiție ar trebui să determine jurisdicția constituțională națională să nu le înlocuiască cu metode proprii de interpretare.

În plan opus, pentru că putem vorbi de o veritabilă **cross-fertilization**, atât jurisprudența Curții de Justiție, care a încorporat principiile fundamentale ale sistemelor naționale (spre exemplu, protecția drepturilor fundamentale),¹⁸ cât și concluziile prezentate de avocații generali nu puteau face abstracție de soluțiile tribunalelor constituționale, Curtea de Justiție fiind un judecător comparatist prin excelență, chiar dacă sunt citate în contextul pronunțării asupra trimerii preliminare în cauză sau ca argument pentru a constata soluții jurisprudențiale similare ale tribunalelor constituționale.

Totodată, o cerere de decizie preliminară trimisă de un tribunal constituțional ar trebui să prezinte o însemnătate sporită pentru Curtea de Justiție, dar nici tribunalele constituționale, "gardienii supremi ai Constituției", nu mai acționează astăzi "exclusiv ca instanțe constituționale"¹⁹, ci și ca instanțe ale Uniunii Europene, în măsura în care au de soluționat o cauză ce privește dreptul Uniunii Europene, putând apela la procedura trimerii preliminare la Curtea de Justiție.

¹⁷ A se vedea CJ, cauza *Melloni*, C-399/11, hotărârea din 26 februarie 2013, EU:C:2013:107.

¹⁸ *F. Pereira Coutinho*, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.344-345.

¹⁹ *F.-X. Millet*, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.337-339.

Mult timp, unele tribunale constituționale s-au arătat deschise mai mult unui dialog indirect cu Curtea de Justiție, spre exemplu, folosind tehnica **doppia pregiudizialità**²⁰. Spre exemplu, *Curtea Constituțională din Italia* a considerat că, dacă este sesizată cu o excepție de constituționalitate privind o normă națională, într-o cauză ce are o legătură strânsă cu o trimitere preliminară formulată la Curtea de Justiție, poate decide fie să retrimită cauza judecătorului ordinar, respingând sesizarea, ca inadmisibilă²¹, fie să aștepte soluția Curții de Justiție.²²

În ciuda dificultății inerente a formulării primei cereri, **procedura trimiterii preliminare** este deosebit de utilă pentru tribunalele constituționale (Belgia, Austria, Franța - chiar dacă dispoziția legală anulată de *Consiliul Constituțional* nu deriva în mod necesar din actele juridice ale instituțiilor Uniunii Europene referitoare la mandatul european de arestare), deși trimerile în validitate sunt mai mult apanajul tribunalelor constituționale cu jurisprudență de tip german (Germania, Polonia, Spania).

Cu toate acestea, asigurarea supremației constituției este un aspect foarte greu de susținut, în același plan cu legitimitatea unui tribunal constituțional de a adopta anumite decizii ce pot produce efecte dincolo de domeniul național, cele din urmă fiind oricum într-o mișcare de rotație în ordinea juridică internă și internațională cu privire la interpretarea constituțiilor.²³

Poziția *Tribunalului Constituțional din Spania*, în sensul unei soluții similare celor din propria jurisprudență, a fost ignorată flagrant de Curtea de Justiție, în cauza *Melloni*, fiind refuzată limitarea priorității dreptului Uniunii Europene, deși existau drepturi constituționale mai favorabile. Însă o altă jurisdicție constituțională (*Tribunalul Federal Constituțional din Germania*) a refuzat să aplice considerentele Curții de Justiție din cauza *Melloni*,²⁴ cu intenția protejării identității constituționale naționale. Răspunsul Curții de Justiție nu s-a lăsat prea mult așteptat, fiind oferit prin hotărârea din 5 aprilie 2016, pronunțată în cauzele conexe *Aranyosi și Căldăraru*, C-404/15 și C-659/15 PPU.²⁵

În cazul în care nivelul constituțional de protecție este mai ridicat, însăși Curtea de Justiție trebuie să cântărească cu atenție argumentele concurente, interpretarea

²⁰ În limba engleză - *dual preliminary mechanism*. A se vedea *M. Cartabia*, Il processo costituzionale: l'iniziativa. Considerazioni sull'apozizione del giudice comune di fronte a casi di 'doppia pregiudizialità', comunitaria e costituzionale, în *Il foro italiano*, 1997, p.222.

²¹ *Corte costituzionale*, Ordonanța nr.536/1995, disponibilă online la pagina web www.cortecostituzionale.it [accesată ultima dată la 10.04.2017].

²² *Corte costituzionale*, Ordonanța nr.165/2004, cauza *Berlusconi*, disponibilă online la pagina web www.cortecostituzionale.it [accesată ultima dată la 10.04.2017].

²³ *M. Verdussen*, Le dialogue entre les cours constitutionnelles et la Cour de justice de l'Union européenne: vers une justice post-nationale ?, p.11, studiu disponibil la pagina web <https://www.jus.uio.no/english/research/news-and-events/events/conferences/2014/wccl-cmdc/wccl/papers/ws5/w5-verdussen.pdf> [accesată ultima dată la 10.04.2017].

²⁴ *D. Sarmiento*, Awakenings, comentariu accesibil online la pagina web <https://despiteourdifferencesblog.wordpress.com/2016/01/27/awakenings/> [accesată ultima dată la 10.04.2017].

²⁵ EU:C:2016:198. Acest discurs identitar pare a fi urmat și de *Curtea Constituțională din Belgia*, a se vedea Decizia nr. 62 din 28 aprilie 2016, disponibilă la pagina web www.const-court.be [accesată ultima dată la 10.04.2017].

dreptului Uniunii Europene inspirându-se din tradițiile constituționale comune ale statelor membre, fiind creată o cultură de drepturi proprie - cultura drepturilor Uniunii.²⁶

Un prim pas a fost realizat prin soluția pronunțată la 5 decembrie 2017 în cauza C-42/17, *M.A.S. și M.B.*, CJ permițând *Curții Constituționale din Italia* să respecte standardele mai înalte de protecție în conformitate cu legea națională italiană, ceea ce reprezintă o veritabilă concesie făcută tribunalului constituțional național.

Procedura trimiterii preliminare este primordială pentru coerența jurisdicțională a Uniunii Europene. În fapt, tribunalele constituționale se confruntă cu două aspecte: (1) sancționarea neîndeplinirii obligației unei instanțe ordinare de a efectua o trimitere preliminară; (2) realizarea de ele însele a trimiterii preliminare la CJUE.

În privința primului aspect, s-au dezvoltat jurisprudențial criteriile de apreciere a conduitei arbitrare a instanțelor naționale legată de încălcarea obligației de a efectua o trimitere preliminară, fiind sancționată nerespectarea fundamentală a obligației, devierea deliberată ori aplicarea nejustificată a teoriei "*acte clair*".

Pentru a doua coordonată, inițial, s-a remarcat refuzul unor tribunalele constituționale de a încuviința cereri de trimitere preliminară, explicat în doctrină prin "*ego judiciar*", "*gelozie judiciară*", poziția protectoare de instanță supremă care refuză să fie subiect al autorității unei entități externe sau argumente de psihologie judiciară care s-au impus raționalității juridice.²⁷

Absența formalismului excesiv a încurajat utilizarea trimiterii preliminare, deși există explicații tehnice pentru evitarea utilizării mecanismului trimiterii preliminare: judecata cauzei interne se suspendă, așteptarea soluției Curții de Justiție se apropie de doi ani, uneori răspunsurile sunt incomplete sau nu pot fi folosite de instanța de trimitere. Sub acest aspect, este necesară **cel puțin reformarea procedurii trimiterii preliminare**, în sensul simplificării sale și prioritizării, inclusiv în cazul trimiterilor preliminare provenind de la tribunalele constituționale, a căror durată de soluționare depășește, în medie 19 luni. Acestea ar trebui abordate foarte rapid, exclusiv de Marea Cameră ori de o nouă formațiune a Curții de Justiție, care i-ar cuprinde pe judecătorii din statele membre ce dispun de tribunale constituționale.

Există tribunale constituționale reticente, aflate între teama de a pierde din suveranitatea de interpretare (deși aplicarea dreptului național și soluția definitivă în cauză sunt în competența instanței naționale), menținerea identității naționale și atribuirea unor competențe ce concurează cu cele ale Curții de Justiție în materia interpretării dreptului primar al Uniunii Europene. Refuzul dialogului poate determina interpretări contrarii²⁸ și nu profită niciunei părți, inclusiv atunci când este vorba de controlul abstract al constituționalității legislației naționale și nu exista nicio altă cale de a efectua o trimitere preliminară, deciziile jurisdicției constituționale fiind definitive.

Cele mai multe trimiteri preliminare realizate de tribunalele constituționale (până la data de 31 decembrie 2017) au vizat interpretarea tratatelor sau a actelor adoptate de instituțiile, organele, oficiile sau agențiile Uniunii (35), numai 6 dintre acestea fiind

²⁶ A. Torres Pérez, Melloni in Three Acts: From Dialogue to Monologue, în *European Constitutional Law Review* 10/2014, p.308-331.

²⁷ M. Claes, op. cit., p.1-4; M. Verdussen, op. cit. p.11.

²⁸ A se vedea, spre exemplu, Hotărârea din 24 aprilie 2013 a *Tribunalului Federal Constituțional din Germania*, cauza 1 BvR 1215/07, contrară soluției CJ din 26 ianuarie 2013, cauza *Åkerberg Fransson*, C-617/10.

trimiteri în validitate, la care se adaugă cele 5 trimiteri mixte (în interpretare și în validitate). Nu se poate constata o mare diferență între instanțele ordinare și tribunalele constituționale. Cele mai multe probleme de aplicare a dreptului Uniunii Europene au plecat de la dificultatea interpretării sale, chestiune cu care s-au confruntat, deopotrivă, atât jurisdicțiile ordinare, cât și cele constituționale. De asemenea, aplicarea Cartei drepturilor fundamentale a Uniunii Europene este de natură a intensifica dialogul dintre tribunalele constituționale și Curtea de Justiție. Reținem că doar 15 trimiteri preliminare au fost formulate înainte de intrarea în vigoare a Tratatului de la Lisabona, celelalte 31 fiind ulterioare.

Într-un compromis echilibrat și un dialog matur, trimiterea preliminară rămâne o modalitate pentru tribunalele constituționale "de a se arăta pe scena judiciară europeană, de a-și prezenta autoritatea, de a puncta în interpretarea și/sau validitatea dreptului derivat".²⁹

Legat de nevoia de conformitate a unei legi naționale atât cu Constituția, nu se poate împiedica sub nicio formă efectuarea unei trimiteri preliminare la Curtea de Justiție a Uniunii Europene, sistemul de cooperare dintre aceasta și instanțele naționale nefiind o procedură subsidiară. Ideal ar fi ca tribunalele constituționale să suspende ori să amâne soluționarea excepțiilor de neconstituționalitate invocate în paralel cu trimiterea preliminară, nu ca deferență asumată, ci pentru a evita soluții contradictorii (a se vedea *Curtea Constituțională a României*, a cărei decizie a adus atingere unității și eficacității dreptului Uniunii Europene, cel puțin până la data pronunțării hotărârii Curții de Justiție din cauza C-288/14, *Ciup*), în cazul în care nu apreciază ele însele că se pot adresa Curții de Justiție.

Dialogul rămâne piatra angulară a studiului raportului între jurisdicții, noțiune funcțională utilizată pentru a explica absența ierarhiilor. Aflate într-un raport subtil, tribunalele constituționale ale statelor membre, chiar dacă, la o primă vedere, ar părea inferioare Curții de Justiție (prin procedura trimiterii preliminare sau ca urmare a obligației de a respecta hotărârile sale privind interpretarea sau validitatea dreptului Uniunii Europene), nu pot fi considerate drept subordonate acesteia, însă ar fi indicat să existe o cerință expresă în Tratat de a se raporta la normele dreptului Uniunii Europene și la jurisprudența CJ,³⁰ chiar dacă acest fapt ar putea semnifica un început de subordonare, în favoarea dreptului Uniunii Europene. De asemenea, Curtea de Justiție pare a juca și un rol de intermediar între tribunalele constituționale, în anumite situații.

În concluzie, tribunalele constituționale și Curtea de Justiție pot fi pe picior de egalitate doar dacă se iau reciproc în considerare.³¹ Curtea de Justiție, într-o cooperare loială, având nevoie de tribunalele constituționale, nu poate pierde încrederea judecătorilor naționali, care controlează practic trimiterea preliminară.³² A făcut acest lucru în cauza *Landtová*, C-399/09, când Grefa Curții de Justiție, instruită de președintele camerei care soluționa trimiterea preliminară, a pus scrisoarea cuprinzând

²⁹ L. Burgorgue-Larsen, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.98-99.

³⁰ G. de Búrca, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.88-89.

³¹ F.-X. Millet, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.337-338.

³² J.H.H. Weiler, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.386-387. De asemenea, interviul a fost publicat în RRDE nr. 2/2015, p.13-18.

opinia *Curții Constituționale din Republica Cehă* într-un plic și a returnat-o, menționând că membrii Curții de Justiție nu corespund cu terți cu privire la cauzele cu care Curtea a fost sesizată. Urmarea imediată: Plenul Curții Constituționale din Republica Cehă a constatat că hotărârea Curții de Justiție constituie un act *ultra vires*.

Nesocotind această excepție, CJ a avut tendința de a fi mai permisivă, pentru a nu contraria tribunalele constituționale "atunci când vine vorba de dispozițiile constituționale naționale importante, așa cum s-a întâmplat, spre exemplu, în cauza *Jeremy F.*"³³ Totuși, jurisprudența sa de tipul hotărârii din cauza *Melloni*, dacă va mai fi utilizată, riscă să schimbe fragilul compromis pus în aplicare de Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene, incitând tribunalele constituționale la "rebeliune".³⁴

Pe de altă parte, și tribunalele constituționale trebuie să ofere o interpretare a dreptului constituțional în lumina dreptului Uniunii Europene.³⁵ Inclusiv Tribunalul Federal Constituțional din Germania, înainte de a constata că un act este sau nu *ultra vires*, trebuie să ofere Curții "posibilitatea de a interpreta Tratatul și legea cu privire la validitatea și interpretarea actului".³⁶

Considerăm necesară inclusiv completarea Tratatului privind Funcționarea Uniunii Europene, în sensul reglementării exprese a unei **obiecții constituționale în anulare**, respectiv o cerere ce poate fi formulată exclusiv de jurisdicțiile constituționale ale statelor membre (specializate, curți supreme de justiție sau instanțe ordinare, după caz), către Curtea de Justiție, urmând ca aceasta să aibă competența exclusivă de a declara nul un act al dreptului Uniunii Europene care nesocotește dispozițiile de esență (principii fundamentale) ale unei constituții naționale, în ideea neafectării tradițiilor constituționale comune ale statelor membre și a drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. Obiecția ar trebui soluționată de Plenul Curții de Justiție, în maxim 30 de zile de la data înregistrării, efectele hotărârii pronunțate, în caz de admitere și constatare în tot sau în parte a nulității, urmând a fi *erga omnes*.³⁷ De asemenea, ar putea fi imaginată o *cerere pentru interpretarea unui drept fundamental* conținut în propria constituție, a oricărei jurisdicții constituționale din statele membre, în raport de dreptul Uniunii Europene, atunci când se dorește o interpretare distinctă de aceea conferită până la acel moment de Curtea de Justiție.

Interacțiunile la nivel personal sunt extrem de numeroase, foarte mulți judecători ai Curții de Justiție fiind foști judecători ai tribunalelor ordinare sau constituționale ori invers.

Legat de **relațiile instituționale**, respectiv participările la conferințe comune, primiri reciproce de delegații oficiale ori numeroasele rețelele judiciare,³⁸ dialogul

³³ CJ, hotărârea din 30 mai 2013, cauza C-168/13 PPU, *Jeremy F. împotriva Premier ministre*, EU:C:2013:358. A se vedea *F.-X. Millet*, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.336-337.

³⁴ *I. Pelin-Răducu*, Le dialogue entre juges en matière de protection des droits de l'homme, în *S. Ménetrey, B. Hess* (coord.), op. cit., p.164.

³⁵ *L. Burgogue-Larsen*, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.98-99.

³⁶ *A. Vosskuhle*, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.374-375.

³⁷ Un temei în acest sens ar putea fi art.4 TUE, ținând seama și de tradițiile constituționale comune ale statelor membre. A se vedea și *F.-X. Millet*, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.331-332.

³⁸ Pe larg, *M. Claes*, Conectare la rețea. Cu privire la dialogurile din rețelele judiciare europene, în RRDE nr.6/2012, p.32-54; *S. Bardutzky*, Constitutional Courts, Preliminary Rulings and the "New Form of Law": The Adjudication of the European Stability Mechanism, în *German Law Journal*, Vol. 16 No. 06, 2015, p.1788-1790.

judecătorilor nu este un fenomen pe cale de extincție, dimpotrivă, CJUE ar trebui să aibă statut de o în cadrul *Conferinței Curților Constituționale Europene*³⁹ și al *Asociației Curților Constituționale care utilizează parțial limba franceză*,⁴⁰ concepția pluralistă a raporturilor dintre ordinele juridice diferite presupunând colaborarea strânsă a tribunalelor constituționale cu Curtea de Justiție a Uniunii Europene.

Noua arhitectură sistemică la nivelul Uniunii Europene presupune o rețea de actori judiciari cuprinzând Curtea de Justiție și tribunalele constituționale, într-un concept al cooperării multilaterale (*multilevel cooperation*),⁴¹ într-un spațiu judiciar care conduce spre un real Triunghi al Bermudelor pentru curțile europene (având în vedere și Curtea Europeană a Drepturilor Omului), în prezența complexității și tensiunilor căruia orice teoretician sau practician se simte deseori în dificultate.

Totuși, tribunalele constituționale își păstrează prerogativele constituționale, apărarea valorilor constituționalismului, statului și statalității în sine, suveranității, identității naționale și supremației Constituției naționale.

Poate și de aceea, dialogul acestora cu Curtea de Justiție a Uniunii Europene rămâne mai mult unul indirect și forțat, cu destule reacții nepotrivite din ambele direcții, iar în lipsa necesității, probabil ar fi cunoscut valențe minime, așa cum s-a întâmplat până la formularea primei trimeri preliminare.

Cu toate acestea, a trecut aproape neobservată erodarea drepturilor constituționale în procesul de aplicare a dreptului Uniunii Europene (măsurile împotriva terorismului, retenția datelor, mandatul european de arestare, Tratatul privind instituirea Mecanismul European de Stabilitate),⁴² care ar determina tribunalele constituționale, îndepărtate de la locul lor,⁴³ să exprime îngrijorări serioase cu privire la valorile constituționale fundamentale europene. Recalibrarea dialogului poate urma direcția unui "constituționalism cooperativ de fond".

Cuvinte cheie: dialog judiciar, dreptul Uniunii Europene, tribunale constituționale, Curtea de Justiție a Uniunii Europene, Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene, procedura trimerii preliminare, ordinea juridică națională, ordinea juridică a Uniunii Europene, prioritatea absolută și necondiționată a dreptului Uniunii Europene, monism, dualism, pluralism juridic, raport între ordini juridice, raport între ordinea juridică a Uniunii Europene și sistemele juridice ale statelor membre, raport între sisteme juridice, principiul „identității constituționale”, conflict constituțional, europeanizare, *dottrina dei controlimiti*, act *ultra vires*, *cross-fertilization*, *doppia pregiudizialità*

³⁹ A se vedea pagina web <http://www.confueconstco.org/> [accesată ultima dată la 13.03.2017].

⁴⁰ A se vedea pagina web <http://www.accpuf.org/missions> [accesată ultima dată la 12.03.2017].

⁴¹ A. Vosskuhle, Multilevel Cooperation of the European Constitutional Courts Der Europäische Verfassungsgerichtsverbund, în *European Constitutional Law Review*, 6/2010, p.175-198.

⁴² A. Albi, în *D. Călin* (coord.), op. cit., p.15-18; A. Albi, Erosion of Constitutional Rights in EU Law: A Call for 'Substantive Co-operative Constitutionalism'. Part 1, în *ICL Journal*, Vol 9, 2/2015, p.151-185; A. Albi, Erosion of Constitutional Rights in EU Law: A Call for 'Substantive Co-operative Constitutionalism'. Part 2, în *ICL Journal*, Vol 9, 3/2015, p.291-343.

⁴³ J. Komárek, The Place of Constitutional Courts in the EU, în *EuConst* 9 (2013), p.420.

Teza de doctorat cu titlul „Dialogul dintre tribunalele constituționale și Curtea de Justiție a Uniunii Europene” are următorul cuprins detaliat, structurat în patru capitole, secțiuni și subsecțiuni:

Lista principalelor abrevieri	5
Introducere	7
Capitolul I	
Raportul dintre ordinea juridică națională și ordinea juridică a Uniunii Europene .	12
.....	
Secțiunea 1	
Ordinea juridică	12
1.1. Noțiuni	12
1.2. Ordinea juridică națională și ordinea juridică internațională	13
Secțiunea a 2-a	
Ordinea juridică a Uniunii Europene	14
2.1. Noțiuni, izvoare, principii	14
2.2. Prioritatea dreptului Uniunii Europene	18
2.2.1. Aspecte doctrinare	18
2.2.2. Prioritatea absolută și necondiționată	20
Secțiunea a 3-a	
Receptarea dreptului Uniunii Europene în ordinea juridică a statelor membre	29
3.1. Monismul	29
3.2. Dualismul	40
3.3. Pluralismul	55
3.4. Utilitatea opțiunii pentru monism, dualism sau pluralism	57
Capitolul II	
Aplicarea normelor dreptului Uniunii Europene de către tribunalele constituționale din statele membre	60
Secțiunea 1	
Controlul de constituționalitate în statele membre ale Uniunii Europene. Modele de jurisdicții	60
Secțiunea a 2-a	
Utilizarea de către tribunalele constituționale a unor norme de drept al Uniunii Europene (tratate, regulamente, Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene).....	67
2.1. Considerații introductive	67
2.2. Utilizarea unor norme de drept al Uniunii Europene cu ocazia realizării controlului de constituționalitate	74

2.3. Utilizarea unor norme de drept al Uniunii Europene în exercitarea altor competențe ale tribunalelor constituționale	90
--	----

Secțiunea a 3-a

Controlul constituțional al normelor interne de transpunere a directivelor	94
--	----

Secțiunea a 4-a

Nevoia de conformitate a unei legi naționale atât cu Constituția, cât și cu dreptul Uniunii Europene	114
--	-----

Secțiunea a 5-a

Tendențe în ceea ce privește utilizarea normelor dreptului Uniunii Europene de tribunalele constituționale ale statelor membre	119
--	-----

Capitolul III

Dialogul dintre tribunalele constituționale și Curtea de Justiție a Uniunii Europene	121
---	-----

Secțiunea 1

Considerații introductive	121
1.1. Dialogul judecătorilor	121
1.2. Rolul Curții de Justiție a Uniunii Europene în asigurarea priorității dreptului Uniunii Europene	129

Secțiunea a 2-a

Utilizarea jurisprudenței Curții de Justiție a Uniunii Europene de către tribunalele constituționale	135
2.1. Utilizarea jurisprudenței Curții de Justiție a Uniunii Europene cu ocazia realizării controlului de constituționalitate	135
2.2. Utilizarea jurisprudenței Curții de Justiție a Uniunii Europene în exercitarea altor competențe ale tribunalelor constituționale	145
2.3. Consecințe. Procesul de <i>cross-fertilization</i>	147

Secțiunea a 3-a

Tribunalele constituționale și procedura trimiterii preliminare la Curtea de Justiție a Uniunii Europene	149
3.1. Trimiterea preliminară la Curtea de Justiție a Uniunii Europene	149
3.1.1. Noțiune	149
3.1.2. Procedura trimiterii preliminare	151
3.1.3. "Instanțele" abilitate să formuleze o trimitere preliminară	157
3.1.4. Scopul trimiterii preliminare. Consecințe	161
3.2. Refuzul unor tribunalele constituționale de a încuviința cereri de trimitere preliminară	166
3.3. Tribunale constituționale care au formulat trimiteri preliminare. <i>Extrema ratio</i> sau un instrument obișnuit de cooperare?	174

3.4. Utilitatea procedurii trimiterii preliminare pentru tribunalele constituționale. Riscuri și provocări 201

Capitolul IV

Concluzii și propuneri 206

Bibliografie 217

Anexa I. Tabel cu trimiterile preliminare formulate de tribunalele constituționale 259

Anexa II. Tabel cu hotărârile Curții de Justiție a Uniunii Europene citate de Curtea Constituțională a României 267